

Universiteit
Leiden
The Netherlands

God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)

Buitenwerf-van der Molen, M.F.

Citation

Buitenwerf-van der Molen, M. F. (2007, March 21). *God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum|Department History of Christianity and Social Sciences, Faculty of Theology, Leiden University. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Beknopte biografische gegevens

Hieronder worden beknopte biografische gegevens vermeld van moderneren die in deze studie vaak aan de orde komen. In sommige gevallen heb ik niet alle benodigde gegevens kunnen vinden; de ontbrekende gegevens zijn gemarkeerd met een asterisk.

ALBERTUS SAMUEL CARPENTIER ALTING (1837-1915) studeerde theologie te Leiden, en was achtereenvolgens hervormd predikant te Colmschate (1862-1865), Dokkum (1865-1882) en Hoorn (1882-1885). Daarna vertrok hij naar Nederlands Oost-Indië, waar hij predikant was te Padang (1885-1890), Buitenzorg (1890-1895), Semarang (1895-1897) en Batavia (1897-1905). Vervolgens was hij in Nederland nog tien jaar predikant van de Haagse afdeling van de NPB (1905-1915). Tijdens zijn studie te Leiden werd hij vooral beïnvloed door de ideeën van Scholten en Kuenen. In Dokkum werd hij de spil van het Friese modernisme. Hij speelde een belangrijke rol in de Dokkumer krans, de voorloper van de vergadering van moderne theologen in de noordelijke provinciën (opgericht in 1868), en bij de totstandkoming van de NPB. Carpentier Alting was vrijmetselaar; in 1876 richtte hij te Dokkum een loge op. Van hem is bekend dat hij zodanig betrokken was bij zijn gemeenteleden dat hij tijdens een cholera-epidemie niet terugschrok voor het afleggen van pastorale bezoeken bij gemeenteleden met cholera. Zie *BL* 3, 72-73.

KAREL FREDERIK TERNOOY APÈL (1829-1892) studeerde theologie te Leiden. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Rockanje (1854-1856), Koog aan de Zaan (1856-1859), Delft (1859-1860) en Amsterdam (1860-1892). Ternooy Apèl was een talentvol prediker en schrijver. Zie *BWPGN* I, 198-199.

RINSE BRINK (*-*) werd in 1862 kandidaat en was daarna achtereenvolgens predikant te Brakel (1863-1865), Andijk (1865-1872), Ravenstein (1872-1875), Peins en Sweins (1875-1880), Oosterwierum (1880-1884) en Ruinerwold (vanaf 1884). Zie J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese Hervormde predikanten (1880-1959)*, Leeuwarden 1959, 89, 99; T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten sedert de hervorming tot nu toe in de Hervormde gemeenten van Friesland*, Leeuwarden 1886, 248, 349; M.W.L. van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek, omvattende al de door den staat gesubsidieerde protestantse kerkgenootschappen*, 's-Gravenhage 1878, 440. Brink was lid van de NPB, zie R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland 1830-1872*, Leeuwarden 2001, 353.

ABRAHAM WILLEM VAN CAMPEN (1816-1890) studeerde vanaf 1834 letteren en theologie te Leiden. In 1849 promoveerde hij te Leiden in de theologie. Hij was hervormd hulpprediker te Colijnsplaat. In 1847 werd hij hervormd predikant te Opperdoes, daarna was hij van 1859 tot 1865

predikant te Andijk. In 1865 legde hij zijn ambt neer en werd leraar aan de HBS te Goes, waarvan hij van 1873 tot 1890 directeur was. Van Campen, een leerling van J.H. Scholten, populariseerde de moderne theologie in tijdschriften en romans. In de schoolstrijd koos hij positie voor het openbaar onderwijs, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een Nutsvoorlezing. Hij verwoordde dit standpunt ook in romans. Zie *BL* 2, 115-116.

BERNARD WILLEM COLENBRANDER (1836-1923) was achtereenvolgens hervormd predikant te Engelum (1861-1866), Wijnaldum (1866-1868), Drachten (1868-1876), Nieuw Beerta (1876-1877), Herwen (1877-1888), Naaldwijk (1888-1890), Brielle (1890-1896) en Enkhuizen (1896-1900). Colenbrander was, net als Carpentier Alting, lid van de Dokkumer krans, en stelde tijdens een vergadering hiervan voor een anti-confessionele vereniging op te richten, als tegenhanger van de in 1862 opgerichte Confessioneele vereeniging. Het voorstel leidde uiteindelijk tot het ontstaan van de NPB. Colenbrander wilde door het verspreiden van informatie over het moderne gedachtegoed het confessionalisme bestrijden. Zie H.U. Meyboom, 'B.W. Colenbrander, in memoriam', in: *De Hervorming. Weekblad van den Nederlandschen Protestantenvbond* 21 (26 mei 1923), 165-166; Romein, *Naamlijst der predikanten*, 66, 148, 206; Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek* 1878, 48; idem 1900, 137.

J.F. CORSTIUS (*-*) begon zijn werk als hervormd predikant in 1848. In 1854 werd hij van Oude Niedorp beroepen naar Heerenveen, waar hij tot 1882 stond; daarna werd hij predikant te Huissen (Gld.). Hij was lid van de NPB. Zie Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland*, 356; Kalma, *Naamlijst der Friese Hervormde predikanten*, 45.

PETRUS AUGUSTUS DE GÉNESTET (1829-1861) studeerde theologie te Amsterdam en was remonstrants predikant te Delft (1852-1859). Tijdens zijn studie was de remonstrantse hoogleraar A. des Amorie van der Hoeven voor hem een voorbeeldfiguur. In 1859 legde hij zijn ambt neer; waarschijnlijk vormden persoonlijke omstandigheden en literaire ambities hiervan het motief. De Génestet werd door de moderneren gezien als de dichter van het modernisme, maar door historici zijn wel vraagtekens geplaatst bij het karakter van zijn theologische positie. In ieder geval kunnen we stellen dat De Génestet met zijn bundel *Leekedichtjens* (1860) de kwesties die in het modernisme aan de orde werden gesteld voor een breed publiek in dichtvorm openbaarde, en dat deze gedichten een grote betekenis hebben gehad voor de popularisering van het modernisme. De Génestet overleed ten gevolge van een keelziekte. Zie *BL* 6, 83-85.

HUGO ANNE CORNELIS DENIER VAN DER GON (1820-1892) was hervormd predikant, achtereenvolgens te Zoeterwoude (1848-1883), Ransdorp (1883-1886) en Vierlingsbeek (1886-1891). Zie Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek* 1878, 158-159; idem 1891, 307; idem 1892, 282; idem 1893, 114.

GERRIT VAN GORKOM (1833-1905) studeerde theologie te Utrecht, promoveerde in 1856, en was achtereenvolgens hervormd predikant te Eemnes Binnen (1857-1861), Leiden (1861-1868) en Amsterdam (1868-1875). Daarna werd hij na een conflict met zijn kerkenraad, die zich steeds meer als rechtzinnig profileerde, predikant bij de remonstranten te Amsterdam (1875-1897). Van Gorkom was onder andere redacteur van het tijdschrift *Los en vast* (1867-1874) en heeft veel betekend voor de popularisering van het modernisme; zie *BWPGN* 3, 307-310.

WILLEM CHRISTIAAN GROENEVELT (1830?-1873; zijn precieze geboortejaar is niet bekend, wel is bekend dat hij in 1873 ongeveer 43 was) studeerde vanaf 1848 theologie te Utrecht. In 1854 werd hij hulpprediker te Dordrecht, van 1856 tot 1858 was hij hulpprediker te Noorden. In

1859 werd hij bevestigd als predikant te Monnickendam. In 1868 legde hij zijn ambt neer, omdat zijn godsdienstige ideeën niet meer overeenkwamen met die van zijn gemeente, en hij wijdde zich aan een studie in de letteren. Zie *BWPGN* 3, 354.

HERMANUS GERARDUS HAGEN (1831-1901) studeerde theologie te Utrecht en promoveerde daar in 1856. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Piershil (1856-1859), Koog aan de Zaan (1859-1860) en Leiden (1860-1897). In Leiden waren in zijn tijd meer moderne predikanten aan het werk, maar ten tijde van zijn emeritaat in Leiden was hij de enig overgeblevene. Hagen bekleedde in Leiden naast zijn predikantschap tal van andere maatschappelijke functies. Zo was hij onder meer voorzitter van de Maatschappij van weldadigheid, de Maatschappij van toonkunst en de Vereniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek. Ook was hij bestuurslid van de Maatschappij van Nederlandse letterkunde. Zie *BWPGN* 3, 449-450.

ANTON GERARD VAN HAMEL (1842-1907) was afkomstig uit een rechtzinnig gezin. Zijn vader was Waals predikant. In 1860 begon Van Hamel zijn studie theologie te Groningen. Na afloop van zijn studie bezocht hij Genève en Parijs, en werd naar aanleiding van deze reis enthousiast aanhanger van het modernisme. Daarom begon hij in 1864 aan zijn studie theologie te Leiden. In 1866 werd hij hulpprediker te Brussel. In 1868 werd hij beroepen als Waals predikant te Leeuwarden. Zijn benoeming daar leidde tot een zodanige rel dat sommige kerkeradsleden aftraden. In 1872 werd Van Hamel predikant te Rotterdam. In 1879 kon hij zijn kerkelijke positie niet meer verenigen met zijn godsdienstige opvattingen en besloot hij zijn ambt neer te leggen. Zie *BWPGN* 3, 472-477; *BL* 6, 110-112.

JOHANNES HOOYKAAS HERDERSCHEË (1822-1886) studeerde theologie te Leiden, waar hij beïnvloed werd door Scholten. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Kamperveen (1847-1850), Edam (1850-1852) en Nijmegen (1852-1883), waarna hij zich door ziekte gedwongen zag zijn ambt neer te leggen. Hooykaas Herderscheë behoorde tot de ethisch-modernen. Te Nijmegen werd hij in 1876 voor zes weken geschorst, omdat hij gemeenteleden die belijdenis wilden doen toestond een eigen versie te maken van de belijdenisvragen. Het gevolg was dat de synode een artikel aan de kerkelijke wet toevoegde waardoor belijdeniscatechisanten meer invloed kregen op de inhoud van hun belijdenis. Hij maakte deel uit van de besturen van verscheidene verenigingen en genootschappen, waaronder het afschaffingsgenootschap van Nijmegen, de Vereniging voor lijkverbranding en het Nederlands Zendelinggenootschap. Zie *BWPGN* 3, 719-725.

JOHANNES PHILIPPUS HEUKELOM (ook wel 'Filippus', 1811-1895) was godsdienstonderwijzer bij de evangelisch-lutherse gemeente te Amsterdam. Vanaf 1855 wordt hij in Amsterdamse adresboeken als godsdienstonderwijzer genoemd. Hij was een aanhanger van de moderne richting. Zie *BWPGN* 3, 789; *NBW* 5, 228-229.

CORNELIS JOHANNES VAN HEUSDEN (1792-1872) was jurist bij het Hof van Noord-Brabant en schreef diverse boeken op het gebied van de rechtsgeleerdheid. Ook publiceerde hij een aantal artikelen op godsdienstig gebied, vaak onder het pseudoniem E.G. ('een gelovige'), onder meer in het vrijdenkers-tijdschrift *De Dageraad*. Zijn moderne signatuur bracht hem in problemen toen hij namens het kerkbestuur in Noord-Brabant lid werd van de synode. Zie *NBW* 1, 1099-1100.

ADRIAAN HENDRIK VAN DER HOEVE (1803-1898) studeerde theologie te Utrecht, en was achtereenvolgens hervormd predikant te Gendringen (1830-1837) Oldenkeppel en Keppel-Binnen

(1837-1871). Van der Hoeve was zowel letterkundige als theoloog. Zie *BWPGN* 4, 94-96. Kruseman noemt Van der Hoeve in het rijtje 'welbekende schrijvers' die 'de eer onzer romantische letterkunde [bleven] ophouden'. Kruseman, *Bouwstoffen* 2, 69.

HENDRIKUS JOANNES ERNST VAN HOORN (1832-1886) studeerde theologie te Utrecht en Leiden. Hij promoveerde in 1856 te Utrecht en was vanaf 1856 hervormd predikant te Bergum, daarna van 1860 tot 1882 te Hoorn. Van Hoorn was als liberaal een voorstander van openbaar onderwijs. Zie *BL* 5, 259-260.

ISAAC HOOYKAAS (1837-1894) studeerde theologie te Leiden, waar hij beïnvloed werd door Scholten, en hij promoveerde te Leiden in 1862. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Nieuw-Helvoet (1862-1867) en Schiedam (1867-1873). In 1873 werd hij predikant bij de remonstrantse broederschap te Rotterdam, tot aan zijn emeritaat in 1894. Hooykaas behoorde tot de ethisch-modernen. Hij werkte mee aan de *Bijbel voor jongelieden* en was de initiatiefnemer van de zogenaamde 'Leidse vertaling' (1899, 1901), een bijbelvertaling gemaakt door Leidse geleerden volgens de principes van de moderne bijbelkritiek. Zie *BL* 4, 217-218.

CONRAD BUSKEN HUET (1826-1886) studeerde theologie te Leiden, waar Scholten zijn leermeester was. Hij werd in 1851 predikant in de Waalse gemeente te Haarlem. Daar schreef hij zijn *Brieven over den Bijbel* (1857-1858). In 1862 legde hij na een conflict met zijn kerkenraad over zijn liberale opvattingen als een van de eerste moderne predikanten zijn ambt neer. Hij organiseerde nog enige tijd buiten de kerk zondagse bijeenkomsten in de Haarlemse concertzaal. Hierna werd hij literator. Hij is met name bekend geworden door zijn literaire kritieken in *De Gids*. Zie *BL* 3, 66-68; J.B. Meerkerk, *Conrad Busken Huet*, Haarlem 1911; C.G.N. de Vooy, *Conrad Busken Huet*, 's-Gravenhage 1949.

FREDERIK WILLEM NICOLAAS HUGENHOLTZ (1839-1900, een halfbroer van P.H. Hugenholtz jr. en Ph.R. Hugenholtz) studeerde theologie te Leiden, en was daarna achtereenvolgens hervormd predikant te Delden (1863-1867), Zierikzee (1867-1875), Santpoort (1875-1885) en Grand Rapids (Michigan, vs, 1885-1900). Hugenholtz probeerde de leefomstandigheden van de minder bedeelden te verbeteren, zo stichtte hij te Delden een bewaarschool, hield hij zich in Zierikzee bezig met de oprichting van werkmanswoningen en werd hij in Grand Rapids directeur van het stedelijk armwezen. Hij maakte in de jaren 1875-1885 deel uit van de redactie van *De Hervorming* en schreef enkele liederen in de liedbundel van de NPB die verscheen in 1882. Zie *BWPGN* 4, 395-398.

PETRUS HERMANNUS HUGENHOLTZ JR. (1834-1911, een broer van Ph.R. Hugenholtz en een halfbroer van F.W.N. Hugenholtz) studeerde theologie te Utrecht en Leiden. Hij kwam uit een rechtzinnig-christelijk milieu, maar tijdens zijn studie raakte hij, onder andere door Opzoomer, overtuigd van het modern-theologische gedachtegoed. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Hoenderloo (1858-1861), Renswoude (1861-1862), Leeuwarden (1862-1866) en Amsterdam (1866-1878). In zijn eerste twee gemeenten was weinig ruimte voor zijn kerkelijk moderne opvattingen. In Leeuwarden vond hij geestverwanten in de door hem opgerichte 'Debatclub'. In Amsterdam stichtte hij in 1877, uit onvrede met de gang van zaken in de Hervormde Kerk, samen met zijn broer Philip Reinhard de 'Vrije Gemeente', waarvan hij van 1878 tot 1909 voorganger was. In 1880 kreeg deze gemeente een eigen gebouw, het huidige 'Paradiso' te Amsterdam. De Vrije Gemeente had een eigen tijdschrift, *Stemmen uit de Vrije Gemeente*. Zie *BL* 5, 267-269.

WILLEM JESSE (1833-1912) studeerde vanaf 1852 theologie aan het atheneum en het doopsgezind seminarie te Amsterdam. Hij keek met enige afgunst naar theologiestudenten in Leiden en Utrecht, omdat die college konden lopen bij Scholten en Opzoomer. In 1858 werd hij doopsgezind predikant te Giethoorn. Van 1862 tot aan zijn emeritaat in 1899 was hij predikant te Zaan-dam-Oostzijde. Na zijn emeritaat verhuisde hij naar Amsterdam, en verzorgde hij, samen met zijn vriend P.H. Hugenholtz jr. het godsdienstonderwijs bij de Vrije Gemeente. Jesse werd medebestuurder van de vrijzinnige zondagsscholen en redigeerde de bundel *Godsdienstige Liederen* van de NPB. Zie *BWPGN* 4, 541-543.

EDUARD JOHAN PIETER JORISSEN (1829-1912) studeerde theologie te Utrecht en was achtereenvolgens predikant te Kampereiland (1854-1859), Broek in Waterland (1859-1860) en Groningen (1860-1868), waarna hij zijn ambt neerlegde. Hij werd journalist bij de *Provinciale Groninger Courant* en redacteur van de *Hervorming*. In 1876 werd Jorissen (na een omscholing) benoemd tot Staatsprocureur in Zuid-Afrika, en bracht het uiteindelijk, in 1890, tot lid van het Hoogerechtshof in Johannesburg; zie *BWPGN* 4, 591-593.

ELIAS CORNELIS JUNGUIS (1838-1904) studeerde theologie te Leiden en was achtereenvolgens hervormd predikant te Heiloo (1861-1865), Zierikzee (1865-1868), Deventer (1868-1882) en Leeuwarden (1882-1902). Jungius maakte deel uit van de ethisch-modernen, en in die hoedanigheid deed hij afstand van de denkbeelden van Scholten. Zie *BWPGN* 4, 599-600.

JERONIMO DE BOSCH KEMPER (1808-1876) was rechtsgeleerde en liberaal politicus. Hij hield zich nadrukkelijk bezig met de situatie van de armen. De Bosch Kemper wordt getypeerd als een politicus die de conservatieven en liberalen dichter bij elkaar wilde brengen. Hij wenste verder de situatie van de minder bedeelden te verbeteren door hen normen en waarden bij te brengen. Hij was bijvoorbeeld redacteur van *Vriend van Armen en Rijken* en het *Volksblad*. Zie H.Th. Ambagtsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*, Amsterdam 1959; *NNBW* 7, 696-697; R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2001, 142-149.

JAN PIETER DE KEYSER (1818-1878) studeerde theologie te Utrecht en was achtereenvolgens hervormd predikant te Varsseveld (1845-1849), Noordeloos (1849-1851) – waar hij vanwege zijn modern-theologische opvattingen met moeite zijn positie kon handhaven – en Arnhem (1852-1878). De Keyser had belangstelling voor de letterkunde, waarvan een door hem uitgegeven bloemlezing van negentiende-eeuwse letterkunde getuigt (1877). Hij hield zich actief bezig met de verbetering van het onderwijs en de positie van de vrouw, bijvoorbeeld door de oprichting van de Arnhemse kweekschool voor onderwijzeressen. In 1857 werd De Keyser redacteur van *De Tijdspiegel*. Zie *BWPGN* 4, 742-745.

J. JANSONIUS KIJLSTRA (1827-*) begon zijn loopbaan als hervormd hulpprediker te Nuis (1850-1853) en was daarna achtereenvolgens predikant te Rottum (1853-1856) en, tot aan zijn emeritaat, te Beers (1856-1902). Zie Kalma, *Naamlijst der Friese Hervormde predikanten*, 12; Van Alphen *Nieuw kerkelijk handboek* 1878, 408-409.

JAN KNAPPERT (1836-1893) studeerde theologie te Leiden, en was hervormd predikant te Grosthuisen (1859-1863), te Harlingen (1863-1866), te Deventer (1866-1868) en te Leiden (1868-1882). In 1882 werd hij kerkelijk hoogleraar te Amsterdam. Hij was voorzitter van de NPB en van de 'Vereeniging tot steun van verwaarloosden en gevallen'. Zie *NNBW* 3, 702.

EGBERT JOHANNES WERNHARD KOCH (1828-1895) studeerde theologie te Amsterdam en Leiden. Hij was achtereenvolgens predikant te Oyen en Megen (1854-1856), Oosterwijk (1856-1860), Middelburg (1860-1885) en Scheveningen (1888-1895, in de strafgevangenis). Omdat Koch problemen had met zijn stem was hij in de periode 1885-1888 niet werkzaam als predikant. In die tijd nam hij pastorale taken op zich, en ontpopte zich als voorstander van geheleonthouding. Zo werd hij in 1887 voorzitter van de 'Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank'. Zie *BWPGN* 5, 72-73.

TEUNIS CORNELIS VAN DER KULK (1835-1911) kreeg een rechtzinnige opvoeding maar veranderde tijdens zijn studie theologie te Leiden, waar hij in aanraking kwam met de moderne theologie, van standpunt. Hij was achtereenvolgens hulpprediker te Bussum (1860-1864), predikant te Oosterland (Texel, 1864-1867) en Bergambacht (1867-1869). In 1869 legde hij, na een conflict met zijn gemeente over de inhoud van zijn preken, zijn ambt neer en werd redacteur van *Het Vaderland*, een landelijke krant van liberale signatuur die vanaf juli 1869 verscheen (zie Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 278, die J. l'Ange Huet noemt als gepromoveerd theoloog die toetrad tot de redactie van deze krant). Van der Kulk was vanaf 1878 tevens redacteur van *De Tijdspiegel*. Zie *BWPGN* 5, 327-328.

JAN WOLTER LIEFTINCK JR. (1847-1901) studeerde theologie te Groningen en promoveerde er in 1873. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Abbenbroek (1870-1873), Venhuizen (1873-1876), Rauwerd (1876-1889) en Sliedrecht (1890-1901). Hoewel Lieftinck in zijn jonge jaren rechtzinnig was geweest, werd hij later een fervent aanhanger van het modernisme. In Sliedrecht werd door 75 lidmaten van de hervormde gemeente protest aangetekend tegen zijn beroeping vanwege zijn moderne ideeën. Hij kon pas bevestigd worden nadat deze kwestie tot een goed einde gebracht was. Lieftinck heeft veel betekend voor de popularisering van het modernisme. Zie *BWPGN* 6, 16-18.

HENDRIK VAN LOGHEM (1808-1881) was een jurist en politicus van liberale signatuur en een studievriend van J. de Bosch Kemper, de hoofdredacteur van het *Volksblad*. Van Loghem publiceerde verschillende artikelen met een theologische strekking, zoals 'Is het bestaan van God uit de natuur te bewijzen?' (*De Tijdspiegel* (1877, 3), 315-326) en 'De strijd tusschen Darwinisme en teleologie' (*De Tijdspiegel* (1879, 1), 385-389). Zie A. van Doorninck, 'Levensbericht van Mr. Hendrik van Loghem', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, over het jaar 1883*, Leiden 1883, 161-172, hier 169. Zie ook *NNBW* 6, 961.

J. KUTSCH LOJENGA (*-*) was achtereenvolgens hervormd predikant te Acquoy (1863-1867), Gorredijk (1867-1871) en Marssum (1871-1880). Zie Romein, *Naamlijst der predikanten*, 63, 599; Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek* 1878, 396.

ABRAHAM DIRK LOMAN (1823-1897) studeerde theologie aan het evangelisch-luthers seminarie te Amsterdam en te Leiden en was achtereenvolgens evangelisch-luthers predikant te Maastricht (1846-1849, in het eerste jaar was hij hier hulpprediker) en Deventer (1849-1856). In 1856 werd Loman hoogleraar aan het evangelisch-luthers seminarie. In 1857 verkreeg hij een eredoctoraat te Leiden. In 1877 werd hij ook hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam, waar hij de gehele breedte van theologische vakken heeft gedoceerd. Loman introduceerde het modernisme in de Nederlandse lutherse kerk. Loman nam na 1880 een steeds radicaler standpunt in op het gebied van de historische bijbelkritiek. Zo stelde hij in 1881 dat we van het vroegste christendom hoegenaamd geen kennis hadden. Hij had bijvoorbeeld zijn twijfels of Jezus wel

echt bestaan had, en verklaarde dat de nieuwtestamentische brief van Paulus aan de Galaten onecht was. Uit dergelijke ideeën van Loman kwam de ‘Hollandse radicale school’ voort. Verscheidene liederen die hij voor de liedbundel van de NPB componeerde getuigen van zijn muzikaliteit en liefde voor de muziek. Zie *BL* 1, 137-139.

JAN HENDRIK MARONIER (1827-1921) was achtereenvolgens remonstrants predikant te Zevenhuizen (1851-1853), Leiden (1853-1869), Utrecht (1869-1881) en Rotterdam (1881-1893). Maronier wordt getypeerd als een ‘eerbiedwaardige’ en ‘stille’ man. Hij is voor de verspreiding van het modernisme van grote betekenis geweest door zijn handleidingen voor het godsdienstonderwijs, die tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw gebruikt werden. Hij was ook redacteur van de *Bibliotheek voor moderne theologie en letterkunde* en medewerker van *Teekenen des tijds*. Zie *Remonstrantse gereformeerde gemeente te Utrecht 1632-1932*, s.l., z.j., z.p.; Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 342, 350, 367. Van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek* 1878, 816; P.L. Slis, *De Remonstrantse Broederschap. Biografische naamlijst 1905-2005. Gemeenten, landelijke organen, predikanten en proponenten, publicaties*, Delft 2006, 251.

JAN CAREL MATTHES (1836-1917) studeerde theologie te Leiden, later te Utrecht, en promoveerde te Leiden in 1859. Hij was hervormd predikant te Houtrijk en Polanen (vanaf 1860) en Bergambacht (1863-1867). In 1868 werd hij leraar aan de HBS te Groningen. Van 1877 tot 1906 was hij hoogleraar te Amsterdam, eerst aan de literaire faculteit, vervolgens aan de theologische faculteit (als oudtestamenticus). Matthes was overtuigd aanhanger van de moderne richting. In de tijd dat hij hoogleraar was te Amsterdam was hij de Vrije Gemeente van de gebroeders Hugenholtz toegeneen. Zie *BL* 5, 362-364.

WILLEM DE MEIJËR (1836-1909) studeerde theologie en letteren te Leiden. Tijdens zijn studie vormden Scholten en Opzoomer voor hem een inspiratiebron. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Arkel (1862-1865) en Wormerveer (1865-1877). De MeijËr publiceerde dikwijls onder het pseudoniem Agricola. Zie *BL* 1, 182.

LOUIS SUSON PEDRO MEYBOOM (1817-1874) studeerde theologie te Groningen en promoveerde daar in 1840, vervolgens was hij hervormd predikant te Hornhuizen-Kloosterburen (1840-1844), Stiens (1844-1846), Nijmegen (1846-1851), Groningen (1851-1854) en Amsterdam (1854-1874). Meyboom was in eerste instantie de Groninger richting toegedaan, maar later werd hij vertegenwoordiger van het modernisme. Meyboom populariseerde graag. Toen hij in 1853 van Groningen naar Amsterdam werd beroepen was er hevig protest in Amsterdam vanwege Meybooms vrijzinnigheid. Pas in 1854 kon hij daadwerkelijk in Amsterdam beginnen. Meyboom had interesse voor filosofie en natuurwetenschap, in het bijzonder voor sterrenkunde. Zie *BL* 1, 181.

TONCO MODDERMAN (1818-1879) studeerde theologie te Groningen, waar hij in 1843 ook promoveerde. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Eelde (1842-1846), Oudkerk en Roodkerk (1846-1848), Leeuwarden (1848-1850), Rotterdam (1850-1858) en Amsterdam (1858-1877). Modderman ontwikkelde zich van een aanhanger van de Groninger richting in een voorstander van het modernisme. Modderman uitte zich bijvoorbeeld kritisch over de veronderstelde goddelijke natuur van Jezus en noemde het christendom de beste algemeen menselijke godsdienst. In Amsterdam kreeg Modderman veel kritiek te verduren vanwege zijn vrijzinnige preken. Vanaf 1874 raakte hij in een strijd verweekeld met de Amsterdamse kerkenraad en de synode. In 1876 bleek dat de synode de modernen niet tegemoet wilde komen in hun be-

zwaren tegen de traditionele belijdenissen. In 1877 vroeg Modderman zijn emeritaat aan, en toen dat niet snel verleend werd verbrak hij alle banden met de kerk en nam ontslag. Zie *BL 2*, 334-335.

BOUDEWIJN CORNELIS JACOBUS MOSSELMANS (1830-1911) studeerde theologie te Leiden. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Hurwenen (1856-1859), Assendelft (1859-1861), 's-Hertogenbosch (1861-1866) en Groningen (1866-1878). In 1878 legde hij zijn ambt in de Hervormde Kerk neer. Hij was in dat jaar een van de oprichters van de remonstrantse gemeente te Groningen en werd er remonstrants voorganger. Hij bleef predikant in Groningen tot zijn emeritaat in 1891. Mosselmans legde in zijn preken nadruk op deugdzaamheid en eerlijkheid, begrippen die hij koppelde aan het navolgen van Christus. Mosselmans raakte in 1872 in een juridische strijd verwickeld met de vrijdenker J. van Vloten, omdat deze laatste een brief onder de naam van Mosselmans had gepubliceerd en daarin het modernisme belachelijk had gemaakt. Van Vloten werd veroordeeld wegens laster. Zie *BL 1*, 195-196.

MEINDERT NIEMEIJER (1836-1916) studeerde theologie te Groningen en promoveerde daar in 1860. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Nieuwesches (1860-1863), Vierhuizen-Zoutkamp (1863-1866) en Sneek (1866-1907). Niemeijer was in eerste instantie een aanhanger van de Groninger richting, maar vanaf zijn predikantschap in Sneek werd hij een fervent voorstander van de moderne theologie. Zie *BL 1*, 214-215.

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS (1846-1919) studeerde theologie te Utrecht en Amsterdam. Hij was achtereenvolgens evangelisch-luthers predikant te Harlingen (1870-1871), Beverwijk (1871-1875) en Den Haag (1875-1879). In Harlingen kwam Domela Nieuwenhuis in contact met de sociale beweging. Gedurende zijn jaren als predikant nam het socialistische gedachtegoed een steeds belangrijker plaats in zijn preken in. In 1879 legde hij zijn ambt neer, omdat hij van mening was dat zijn idealen niet binnen de kerk verwezenlijkt konden worden. Vanaf 1879 wijdde Domela Nieuwenhuis zich geheel aan het socialisme en de politiek. Zie *BL 1*, 66-68.

DIRK CHRISTIAAN NIJHOFF (1838-1902) studeerde theologie te Leiden. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Drimmelen (1863-1870) en Culemborg (1870-1875). In 1875 ging hij vanwege ziekte met emeritaat. Hij studeerde Nederlandse letterkunde te Utrecht, waar hij in 1886 doctor in de letteren werd. In de tussentijd, vanaf 1884, was hij leraar geworden te Breda en later te Den Haag. Uiteindelijk werd hij toch weer predikant, eerst te Veghel (1893-1895), later te Meerssen (1895-1902). Nijhoff was een overtuigd moderne predikant. Hij polemiseerde tegen de rechtzinnigheid, en schreef een aantal populariserende werken. Zie *BL 1*, 225.

HENRICUS OORT (1836-1927) studeerde theologie te Leiden en promoveerde daar in 1860 bij Kuenen. Daarnaast werd Oort geïnspireerd door Scholten. Hij was achtereenvolgens predikant te Santpoort (1860-1866) en Harlingen (1866-1873). Hierna werd hij hoogleeraar theologie te Amsterdam (1873-1875) en later te Leiden (1875-1907). Oort was vooral oudtestamenticus. Samen met Hooykaas en Kuenen verzorgde hij de *Bijbel voor jongelieden*. Ook was hij eindredacteur van de zogenaamde 'Leidse vertaling' (1899, 1901), een bijbelvertaling gemaakt door Leidse geleerden volgens de principes van de moderne bijbelkritiek. Oort behoorde tot de ethisch-modernen. Zie *BL 4*, 350-353.

ALLARD PIERSON (1831-1896) studeerde theologie te Utrecht en promoveerde daar in 1854. Hij was achtereenvolgens evangelisatiepredikant te Leuven (1854-1857) en Waals predikant te Rot-

terdam (1857-1865). Pierson legde in 1865 zijn ambt neer en vertrok naar Heidelberg, waar hij in 1869 privatdocent werd. Van 1870-1874 was hij er buitengewoon hoogleraar historische theologie. Van 1877 tot 1895 was Pierson hoogleraar esthetica, kunstgeschiedenis en moderne talen aan de universiteit van Amsterdam. Zie *BL* 2, 361-364; K.H. Boersema, *Allard Pierson, 's-Gravenhage* 1924; M. Barnard, *Een weemoedige tint. Agnosticisme en estheticisme bij Allard Pierson (1831-1896)*, Meppel 1987.

ADRIAAN LOUIS POELMAN (1827-1893) studeerde theologie te Groningen en promoveerde daar in 1850. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Holwierde (1850-1857), Nijmegen (1857-1858) en Noordbroek (1858-1893). Aanvankelijk was hij de Groninger richting toegedaan, maar vanaf 1860 was hij aanhanger van het modernisme. Vanuit Noordbroek verspreidde en populariseerde hij het modern-theologische gedachtegoed in de provincie Groningen, bijvoorbeeld door middel van voordrachten voor het Nut. Poelman was redacteur van *De Bijbelvriend*. Van 1891 tot 1893 was hij lid van de Tweede Kamer. Zie *BL* 1, 257-258.

FRANS RAUWENHOFF (1833-1867, een broer van L.W.E. Rauwenhoff) studeerde theologie te Amsterdam en Leiden. In 1857 promoveerde hij in de theologie te Leiden, bij J.H. Scholten. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Santpoort (1857), vanaf 1860 te Zaltbommel en van 1863 tot aan zijn dood in 1867 te Rotterdam. Zie *BL* 1, 273

LODEWIJK WILLEM ERNST RAUWENHOFF (1828-1889, een broer van F. Rauwenhoff) studeerde theologie te Amsterdam en Leiden. In Leiden promoveerde hij in 1852 bij Scholten. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Mijdrecht (1852-1856), Dordrecht (1856-1859) en Leiden (1859-1860). In 1860 werd hij buitengewoon hoogleraar te Leiden; later, in 1865, werd hij gewoon hoogleraar en doceerde tot 1881 kerk- en dogmengeschiedenis en vanaf 1881 godsdienstwijsbegeerte. Rauwenhoff was één van de oprichters van de Vergadering van moderne theologen en hij was een aantal jaren voorzitter van de NPB. Aan het eind van de jaren tachtig schoof Rauwenhoff op in de richting van het ethisch-modernisme van Hoekstra. Rauwenhoff was politiek liberaal. Hij was begaan met het lot van de minder bedeeden, wat onder andere blijkt uit het feit dat hij bestuurslid was van de vereniging in het belang der wezenverpleging. Zie *BL* 4, 363-366. Zie ook Slis, *L.W.E. Rauwenhoff*.

W. REILINGH (*-*) was van 1861 tot 1875 hervormd predikant te Metslawier, en was lid van de NPB. Hij was onder meer redacteur van *De nieuwe richting* (1868-1872). Zie Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland*, 355; Romein, *Naamlijst der predikanten*, 487.

ALBERT RÉVILLE (1826-1906) studeerde theologie te Genève en Straatsburg en promoveerde in Leiden. Hij was achtereenvolgens predikant te Luneray (1848-1849) en Waals-hervormd predikant te Rotterdam (1851-1873). In 1873 legde hij zijn ambt neer om te kunnen reizen en studeren, waarna hij in 1880 hoogleraar godsdienstgeschiedenis werd aan het Collège de France te Parijs. Naast zijn betekenis voor de theologische wetenschap – Réville werd onder andere bekend om zijn onderzoek naar het evangelie van Johannes, en hij deed als hoogleraar te Parijs onderzoek naar de niet-christelijke religies – heeft Réville ook een belangrijke rol gespeeld in de popularisering van het modernisme, onder andere door de uitgave van een handleiding voor de catechisatie, maar ook door het dispuut dat ontstond naar aanleiding van het vertrek van Pierson. Zie *BL* 4, 366-367.

TACO ROORDA (1801-1874) studeerde theologie te Groningen en oosterse talen te Leiden. In 1824 werd hij te Groningen doctor in de theologie, in 1825 te Leiden doctor in de letteren. Hij

was hervormd predikant te Lutjegast van 1825 tot 1827. In 1827 werd hij buitengewoon hoogleraar in de oosterse talen, de Hebreeuwse oudheden en het Oude Testament aan het atheneum te Amsterdam. In 1834 werd hij daar gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte. In 1842 werd hij hoogleraar in de Taal-, land- en volkenkunde van Nederlands-Indië aan de Rijksopleiding voor ingenieurs en ambtenaren te Delft en in 1864 werd hij hoogleraar Javaans aan de Rijksinstelling voor onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden. Roorda begon als rechtzinnig theoloog. In zijn loopbaan concentreerde hij zich op filosofie en filologie. In zijn Amsterdamse tijd zat Roorda in het bestuur van het Nederlands Bijbelgenootschap en bekommerde zich met name om het bijbelvertalen op Java. Zijn belangstelling voor het Javaans leidde tot de basis voor de wetenschappelijke bestudering van het Javaans. In de laatste jaren van zijn leven publiceerde Roorda een aantal brieven over het christelijk geloof. Uit die brieven bleek dat hij aanhanger van de moderne richting en de historisch-kritische bijbeluitleg was geworden. Zie *BL* 5, 434-436.

LAMBERTUS HENDRIK SLOTEMAKER (1830-1911) studeerde theologie te Utrecht en Leiden en promoveerde te Leiden. Hij werd tijdens zijn studie onder meer beïnvloed door Opzoomer, Scholten en Kuenen. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Maartensdijk (1857-1861), Hoorn (1861-1865) en Arnhem (1865-1878). In Hoorn vonden Slotemakers moderne opvattingen gretig aftrek. In Arnhem daarentegen moest hij samen met zijn meer polemisch aangelegde moderne collega De Keyser de strijd aanbinden met de rechtzinnigheid. Hij deed dit onder meer door naast de kerkdienst volksvoordrachten te organiseren. Hij vervulde een rol bij de Arnhemse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en was ook redacteur van het tijdschrift *Het Morgenlicht*. Slotemaker was lid van de in 1871 opgerichte Arnhemse afdeling van de NPB. Hij overwoog om net als de gebroeders Hugenholtz een vrije gemeente op te richten. Uiteindelijk koos hij er in 1878 voor om zijn ambt neer te leggen en met een aantal gelijkgezinden een remonstrantse gemeente te stichten. Daar werd hij predikant. In 1903 ging hij met emeritaat. Zie J. van Loenen Martinet, 'Levensbericht van Dr. L.H. Slotemaker', in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden*, Bijlage tot de Handelingen van 1911-1912, Leiden 1912, 145-164; D. Tjalsma, 'Dr. Lambertus Hendrik Slotemaker (1830-1911)', in: A.G. Schulte (red.), *Arnhems Historisch Genootschap Prodesse Conamur 1792-1992*, Zutphen 1992, 211-221; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* 2, Middelburg 1893, 643.

JAN WILLEM STRAATMAN (1825-1882) studeerde theologie aan het atheneum en het doopsgezind seminarie te Amsterdam. Hij was achtereenvolgens doopsgezind predikant te Wormerveer-Noord (1849-1850) en Groningen (1850-1867). In Groningen was Straatman in het begin zeer populair. In de jaren zestig werd hij gegrepen door het modernisme. Hij verkondigde radicale ideeën; hij verwierp bijvoorbeeld de lichamelijke opstanding van Jezus en was tegen het vieren van de christelijke feestdagen. Hierdoor liep het kerkbezoek terug. In 1867 deed hij samen met zijn collega Corver het voorstel om te stoppen met dopen en het vieren van het avondmaal en de christelijke feestdagen. Als de gemeente niet akkoord zou gaan, zouden de beide collega's opstappen. De kerkenraad ging niet akkoord, en Corver en Straatman legden hun ambt neer. Straatman ging als redacteur werken bij de *Nieuwe Groninger Courant*. Ook ging hij door met de bestudering van het vroege christendom; hij schreef een aantal historische studiën, onder meer over de apostel Paulus. In 1879 werd hij gemeenteraadslid te Rijswijk en in 1881 wethouder. Hij was inmiddels onkerkelijk geworden. Zie *BL* 3, 347-348.

JOHANNES PAULUS STRICKER (1816-1886) studeerde theologie te Leiden en promoveerde daar in 1845. Hij werd aanvankelijk vanwege zijn liberale visie op de persoon van Jezus niet tot het

ambt toegelaten. Later werd hij achtereenvolgens hervormd predikant te Driehuizen (1842-1845), Hoorn (1845-1847), Dordrecht (1847-1855) en Amsterdam (1855-1884). Stricker was in eerste instantie een aanhanger van de Groninger richting, maar werd later een overtuigd vertegenwoordiger van het modernisme. Zie *BL* 1, 364.

CORNELIS PETRUS TIELE (1830-1902) studeerde theologie aan het athenaeum en het remonstrants seminarie te Amsterdam. Hij was achtereenvolgens remonstrants predikant te Moordrecht (1853-1856) en Rotterdam (1856-1873). Onder zijn regie werd het remonstrants seminarie in 1872 van Amsterdam naar Leiden verplaatst. In 1873 werd hij hier hoogleraar. Na vier jaar werd hij ook hoogleraar bij de theologische faculteit, waar hij vergelijkende godsdienstwetenschappen en godsdienstwijsbegeerte doceerde. In Rotterdam werd Tiele een overtuigd vertegenwoordiger van het modernisme. Hij was onder andere redacteur van het tijdschrift *Teekenen des tijds* en het *Theologisch tijdschrift*. Tiele was lid van de NPB en ook een aantal keren voorzitter. Tiele heeft voornamelijk naam gemaakt door zijn godsdienstwetenschappelijk onderzoek. Hij ontving tijdens zijn leven diverse eredocoraten, te Leiden (1872), Bologna (1888) en Dublin (1899). Zie *BL* 4, 421-424.

HENDRIK DE VEER (1829-1890) studeerde theologie te Utrecht, en was achtereenvolgens hervormd predikant te Meerkerk (1854-1857), Wormerveer (1857-1859) en Delft (1859-1864). In 1864 legde hij zijn ambt neer. Hij bleef aanhanger van het modernisme. Van 1864 tot 1871 was hij directeur van de HBS te Delft. Hij voerde enkele jaren, samen met G. van Gorkom, de redactie van het tijdschrift *Los en Vast*. In 1871 werd hij hoofdredacteur van het *Nieuws van den dag*. De Veer schreef diverse romans, en wordt gekenschetst als 'een onderhoudend beschrijver van het leven der welgestelde burgerij in Nederland'. Zie *NBW* 3, 1274-1275.

JOHANNES VAN VLOTEN (1818-1883) studeerde theologie te Leiden en promoveerde daar in 1843. Van 1843 tot 1846 was hij docent Frans en geschiedenis aan het Erasmiaans gymnasium te Rotterdam. In de jaren 1846-1855 oefende hij geen beroep uit. Van 1855 tot 1867 was hij hoogleraar vaderlandse letterkunde en geschiedenis aan het athenaeum te Deventer. Van Vloten propageerde dat ieder mens mondig moest worden, en verzette zich hierbij tegen het modernisme, dat volgens hem deze verzelfstandiging tegenwerkte. Van Vloten was medewerker van het *Deventer Weekblad* en van het vrijdenkers-tijdschrift *De Dageraad*. In 1865 richtte hij zijn eigen tijdschrift, *De Levensbode*, op. Na 1867 leefde hij van het schrijverschap. Zie M. Mees-Verwey, *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding*, Santpoort 1928; *BL* 2, 440-442.

JOHANNES CORNELIS ZAALBERG (1828-1885, een broer van W. Zaalberg) studeerde theologie en letteren te Leiden en promoveerde daar in 1851. Hij was achtereenvolgens predikant te Hendrik-Ido-Ambacht (1851-1853), Deventer (1853-1854), Den Haag (1854-1867, 1868-1876) en Paramaribo (1876-1885). Zijn beroeping naar Den Haag werd niet door iedereen gewaardeerd; er was veel protest tegen de inhoud van de preken van Zaalberg. In 1867 legde hij wegens problemen met zijn gezondheid, die waarschijnlijk door de tegenwerking die hij ondervond waren ontstaan, zijn ambt tijdelijk neer. Het gevolg was dat hij en zijn familie in Den Haag met de nek werden aangekeken. Toen hij in 1868 weer op zijn oude post wilde terugkeren, kreeg hij hiervoor aanvankelijk geen toestemming van de Haagse kerkenraad, maar na tussenkomst van de synode lukte hem dat uiteindelijk wel. In 1876 werd hij predikant te Paramaribo. Hij overleed in 1885 op de boot van Paramaribo naar Nederland. Zie Toebees, *Dominees-drama*; Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 197-199; *BL* 6, 350-351.

WILLEM ZAALBERG (1835-1906, een broer van J.C. Zaalberg) studeerde theologie te Leiden. Van 1860 tot 1873 was hij hervormd predikant te Bergum. In 1873 legde hij zijn ambt neer en begon een winkel in koloniale goederen te Deventer. In 1891 werd hij daar wethouder. Zaalberg verleende medewerking aan de oprichting van de Nederlandsche Protestantenbond op 1 april 1870. Hij was enige jaren secretaris van de NPB, lid van commissies voor de liederenbundel en voor het godsdienstonderwijs. Zaalberg verzette zich tegen het opkomend socialisme, en was een tegenstander van de staatsarmenzorg. Zie *BL* 1, 439.

FREDERIK PIETER JACOB SIBMACHER ZIJNEN (1826-1895) studeerde theologie en letteren te Utrecht, en promoveerde in 1850 in de letteren, en in 1852 in de theologie. Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Delden (1852-1856) en Middelburg (vanaf 1856). In Middelburg vierde hij in 1892 zijn veertigjarig ambtsjubileum. Sibmacher Zijnen was na het vertrek van zijn collega E.J.W. Koch de enig overgebleven moderne predikant te Middelburg, en hij verdedigde het modernisme met verve. Hij was onder andere voorzitter van het Zeeuwsch Genootschap. Zie *NNBW* 5, 1186; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* 2, 1024-1026.